

## PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/178288>

Please be advised that this information was generated on 2020-09-23 and may be subject to change.

## Een al jaren voortslepende kwestie

Keer op keer duikt in de media en in de literatuur de vraag op wat de verklaring is voor het feit dat er gedurende de Tweede Wereldoorlog uit geen enkel land in West-Europa zo veel Joden zijn vermoord als uit het tolerante Nederland. Van der Boom haalde in zijn boek *‘Wij weten niets van hun lot’*. *Gewone Nederlanders en de Holocaust* (2012) Max Arian aan die ‘Nederland deportatieland’ noemde. Het cijfer is onthutsend: 79% van de Nederlandse Joden is tijdens de oorlog vermoord. De oorzaak zou zijn gelegen in het feit dat ‘Nederland’ had ‘weggekeken’ en zijn Joodse medeburgers eenvoudigweg in de steek had gelaten. Van der Boom sprak van een nieuwe mythe: ‘die van de schuldige omstander’.<sup>1</sup> Onlangs is een grondig vernieuwde en uitgebreide editie verschenen van het standaardwerk *Geschiedenis van de Joden in Nederland*.<sup>2</sup> Het boek geeft aan de hand van een karrenvracht aan nieuwe literatuur een knap overzicht van de lotgevallen van de Joden op ‘Nederlands’ grondgebied van de middeleeuwen tot nu. Ik sta vooral stil bij hoofdstuk 7 (1870-1940), geschreven door J.C.H. Blom en J.J. Cahen, en hoofdstuk 8 (1940-1945), geschreven door P. Romijn. Zoals Blom en Cahen in hun hoofdstuk laten zien, valt vanaf 1870 het relatief hoge aantal academici onder de Joden op, in het bijzonder de grote hoeveelheid artsen en juristen.<sup>3</sup> De opkomst van de Joodse academici is terug te voeren op de ‘emancipatie’ van de Joden als gelijkwaardige burgers in Nederland in 1796. Zij waren niet langer uitgesloten van rechten of voordelen die verbonden waren aan het ‘Bataafse burgerrecht’.<sup>4</sup> Vele Joden kozen voor ‘het vrije beroep’ en werden advocaat. Het duurde tot de jaren zeventig van de negentiende eeuw, totdat een functie als hoogleraar of hoogste rechter binnen hun bereik lag. De eerste Joodse juridische hoogleraar in Nederland was J.E. Goudsmit (1813-1882) in Leiden, benoemd in 1869. Daarna volgden J. Oppenheim (1849-1924) in Groningen in 1885 en D. Simons (1860-1930) in Utrecht in 1897. De eerste Joodse raadsheer in de Hoge Raad was A.A. de Pinto (1828-1907) in 1876, de tweede C.D. Asser (1813-1890) in 1877. De wetenschappelijke ontwikkeling van

het burgerlijke recht en het handelsrecht is in de negentiende eeuw voor een belangrijk deel in handen geweest van advocaten (en rechters). Vooral de *Joodse* advocaten onder hen waren opvallend productief.<sup>5</sup> Twee van de drie oprichters van *Themis* in 1839 waren Joodse advocaten: D.H. Levyssohn Norman (1805-1885) en A. de Pinto (1811-1878). Hetzelfde gold voor twee van de drie oprichters van het *Rechtsgeleerd Magazijn* in 1882: S. Katz (1845-1890) en H.L. Drucker (1857-1917). Ook op het gebied van het handelsrecht waren veel vooraanstaande beoefenaren Joods: T.M.C. Asser (1838-1913), veel bekender geworden vanwege zijn Nobelprijs voor de Vrede dan vanwege zijn rechtspraktijk en hoogleraarschap, J.A. Levy (1836-1920), M. Polak (1865-1938) en L.E. Visser (1871-1942), de latere president van de Hoge Raad die zich al vanaf de jaren dertig keerde tegen het nationaalsocialisme en het antisemitisme. Drie Joodse juristen stonden aan de wieg van de Wet op de arbeidsovereenkomst (1907/1909): A. Kerdijk (1846-1905), de al genoemde Drucker en E.E. van Raalte (1841-1921); de Joodse justitieambtenaar A.E. Bles (1865-1943) gaf de wetgevingsgeschiedenis van deze wet uit. Bijna iedere jurist weet ten slotte – het aantal voorbeelden is overigens nog gemakkelijk uit te breiden – dat de Leidse hoogleraar E.M. Meijers (1880-1954) de *auctor intellectualis* van het huidige Burgerlijk Wetboek is.<sup>6</sup>

Uit deze weergave van de functies in het rechtsleven blijkt van een hoge mate van assimilatie of – moderner gezegd – integratie van de Joden in Nederland. Blom en Cahen geven echter aan dat voor de Joden enerzijds de Joodse herkomst bleef ‘tellen’ en anderzijds het antisemitisme in de loop van de twintigste eeuw toenam. ‘Ook geseculariseerde, geïntegreerde en geassimileerde joden werden nu soms hardhandig met hun kennelijk onontkoombare joodse achtergrond geconfronteerd.’<sup>7</sup> Het ging vooral om een op stereotyperingen berustende (zoals geld- en machtsbelust zijn, lawaaierig) en naar Joden als een apart volk verwijzende vorm (taalgebruik) van antisemitisme, een geheel van zich tegen (de) Joden kerende gevoelens,

1. B. van der Boom, *‘Wij weten niets van hun lot’*. *Gewone Nederlanders en de Holocaust*, Amsterdam: Boom 2012 (hierna: Van der Boom 2012), p. 11-15. Van der Boom noemt overigens het percentage van 73%, Romijn 79%. In België was dat 40% en in Frankrijk 38%. Zie P. Romijn, ‘De oorlog (1940-1945)’, in: Hans Blom e.a. (red.), *Geschiedenis van de Joden in Nederland*, Amsterdam: Balans 2017 (hierna: Romijn 2017), p. 404. Deze kwestie kwam ook uitvoerig aan bod in het tv-programma ‘Zomergasten’ met E. van der Laan, burgemeester van Amsterdam (zondag 30 juli 2017).
2. Hans Blom e.a. (red.), *Geschiedenis van de Joden in Nederland*, Amsterdam: Balans 2017 (hierna: Blom e.a. 2017). De eerste druk was van 1995, een tweede van 2004. Een recensie van het boek stond onder meer in *NRC Handelsblad* 28 juli 2017, p. C4-C5 (Boeken).
3. J.C.H. Blom & J.J. Cahen, ‘Joodse Nederlanders, Nederlandse joden en joden in Nederland (1870-1940)’, in: Hans Blom e.a. (red.), *Geschiedenis van de Joden in Nederland*, Amsterdam: Balans 2017 (hierna: Blom & Cahen 2017), p. 294-295.
4. Zie ook art. 3 Algemeene Beginselen van de Staatsregeling van 1798: ‘Alle Leden der Maatschappij hebben, zonder onderscheiding van geboorte, bezitting, stand, of rang, een gelijke aanspraak op derzelver voordeelen.’
5. C.J.H. Jansen, *De wetenschappelijke beoefening van het burgerlijke recht in de lange 19e eeuw* (Serie Onderneming & Recht, deel 87), Deventer: Wolters Kluwer 2015, p. 321.
6. Zie D.L. Staal, ‘De invloed van de Joden op het Nederlandsche rechtsleven gedurende de laatste zes decennia’, *Nieuw Israëlitisch Weekblad* 4 Augustus 1925, Jubileumnummer, Vierde Blad, p. 13-14; B.M. Telders, ‘De Joodsche geest en het recht’, in: *Verzamelde Geschriften van Prof. Mr. B.M. Telders*, V, ’s-Gravenhage: Martinus Nijhoff 1949, p. 297-320.
7. Blom & Cahen 2017, p. 277.

houdingen en gedragingen. Het antisemitisme was in brede kring aanwezig, zonder scherpe vormen aan te nemen. Visser nam bijvoorbeeld in 1903 ontslag bij het Ministerie van Buitenlandse Zaken, omdat hij geen kans had op promotie vanwege het in Europa heersende antisemitisme.<sup>8</sup> In de jaren dertig kwam een virulent, op een rassenleer geënte vorm van antisemitisme op. Het Duitse antisemitisme stuitte in Nederland op bezwaren en kreeg bestrijding.<sup>9</sup> Ook probeerde de Nederlandse pers de oorzaken van de 'Jodenhaat' te achterhalen. Zo schreef *De Tijd* op 12 februari 1936:

'Wat is de oorzaak van dezen Jodenhaat in Duitschland? Men kan trachten deze in de eenvoudige feitelijkheden te vinden en noemt dan b.v. hun groot aantal, hun openbaar ergerlijk optreden, hun oneerlijkheid in zaken, hun gemis aan vaderlandsliefde, hun indringerij en kliekgeest, hun verbinding met socialisme en communisme. Als dit alles waar was, zou de Jodenhaat verwekt zijn door de Joden zelf. Ieder weet echter wel, dat de genoemde feiten niet waar zijn, maar een verdraaiing van de waarheid, ingegeven door een reeds bestaanden Jodenhaat.'<sup>10</sup>

Het antisemitisme behoorde tot de kern van het Duitse nationaalsocialisme. De maatregelen die de nazi's in Duitsland tegen de Joden hadden getroffen, voerden zij ook in Nederland uit, maar dan in versneld tempo. De bezettingspolitiek betekende voor de Nederlandse Joden allereerst registratie, daarna een volledige economische ontrecting en isolatie van de samenleving waarin zij leefden. Uiteindelijk, tussen 15 juli 1942 en 17 september 1944, volgde deportatie, in totaal van ongeveer 107 000 Joden. Slechts ongeveer 5200 van hen zouden het overleven. In bevrijd Nederland werd de omvang van de rampspoed die de Joden had getroffen, al snel duidelijk. De journalist Arnold Vas Dias (1890-1966) deelde in het *Eindhovens Dagblad* mede dat hij op basis van het aantal Joden dat op 17 november 1944 uit hun schuilplaatsen tevoorschijn was gekomen, vreesde dat niet meer dan 5 of 6% van Nederlands voormalige Joodse bevolking in heel Nederland zou worden teruggevonden.

'Tenzij een groot gedeelte na den oorlog terug zal keeren uit de concentratiekampen in Oost-Europa, hetgeen zeer onwaarschijnlijk lijkt, beteekent dit dat het bovengenoemde percentage alles zal zijn wat over is gebleven van de Joodsche gemeenschap in Nederland.'<sup>11</sup>

Dat er maar weinig mensen uit de kampen zouden terugkeren, kwam naar voren uit een 'berekening' van de arts A. Wittenburg, die zelf Auschwitz had overleefd. Hij had becijferd dat toen hij in februari 1944 in Auschwitz aankwam al twee en een half miljoen Joden de 'gasdood' hadden gevonden. Hij vermoedde dat van de ongeveer 95 000 Nederlandse Joden die naar de Duitse kampen in Polen waren vervoerd, er misschien nog maar 1000 in leven zouden zijn 'en ik ben bang, dat dit cijfer nog te hoog zal zijn'.<sup>12</sup>

Niet één oorzaak is doorslaggevend geweest ter verklaring van het hoge aantal gedeporteerde en vermoorde Joden in Nederland. Een complex van enkele voor Nederland kenmerkende factoren lag daaraan ten grondslag. Een eerste reden had te maken met – de hierboven besproken – vergaande assimilatie van de Nederlandse Joden. Zij waanden zich veilig in en onderdeel van de Nederlandse samenleving. Dat gold zeker voor de vele intellectuelen onder hen. Dit gevoel bleek achteraf vals te zijn. Zij stelden zich daardoor te laat teweer tegen de nationaalsocialistische bezettingspolitiek (op een uitzondering als Visser na). Daarnaast waren de Nederlandse Joden door de bank genomen gehoorzaam aan het gezag. De Duitsers speelden hierop handig in door de oprichting van de Joodse Raad, 'die' – in de woorden van Romijn – 'hun vernietiging hielp bespoedigen'. De Raad wilde matigend optreden, maar doorzag de radicaliteit en de gewelddadigheid van de bezettingspolitiek niet. Daardoor heeft hij nooit als dekmantel voor verzet kunnen dienen. De Joodse Raad heeft overigens nooit enige steun van het Nederlandse bestuur ontvangen.<sup>13</sup>

Een andere – belangrijke – factor achter het hoge percentage gedeporteerde en vermoorde Joden was het gezagsgetrouwe Nederlandse overheidsapparaat. De Rijksinspectie op de Bevolkingsregisters en de gemeentelijke bevolkingsadministraties werkten plichtsgetrouw mee aan de registratie van de Joden, waardoor hun uitsluiting in snel tempo een feit was. De belangen van de bezetter en de Nederlandse ambtenarij liepen namelijk soms parallel, zo ook hier. De Rijksinspectie liet de registratie van Joden samenvallen met de voorgenomen uitreiking van persoonsbewijzen aan *alle* Nederlanders van vijftien jaar of ouder. Het resultaat was een bijna volmaakte bevolkingsboekhouding.<sup>14</sup> Het Nederlandse overheidsapparaat werkte efficiënt en liet zich door de bezetter gebruiken (denk aan het tram- en treinpersoneel). Ambtenaren voelden zich door de Aanwijzingen van de regering uit 1937 verplicht om door te werken in het belang van het Neder-

8. C. Glaudemans, 'Mr. dr. L.E. Visser (1871-1942)', Stichting Joods Erfgoed Den Haag (21 januari 2015), raadpleegbaar via internet.

9. Blom & Cahen 2017, p. 324 e.v., p. 327, p. 330. Zie ook C. Quispel, *Anti-Joodse beeldvorming en Jodenhaat. De geschiedenis van het antisemitisme in West-Europa*, Hilversum: Verloren 2015, p. 212 e.v.

10. 'Het anti-semietisme in Duitschland. De oorzaken, *De Tijd* 12 Februari 1936, p. 5.

11. 'In Nederland gebleven joden', *Eindhovens Dagblad* 17 November 1944, voorpagina.

12. 'Een Nederlandsche arts uit het concentratiekamp Auswitz teruggekeerd. De massamoord op Nederlandsche joden', *Vrije Stemmen, Dagblad voor Zeeland* 20 Juni 1945, voorpagina. *De Heerenveensche Koerier* bracht het verhaal van Wittenburg ('De gruwelen van Auswitz') op 6 Juli 1945, p. 4.

13. Romijn 2017, p. 384 e.v., p. 404-405; zie ook J.C.H. Blom, 'De vervolging van de Joden in Nederland in internationaal vergelijkend perspectief', in: J.C.H. Blom, *Crisis, bezetting en herstel: tien studies over Nederland*, 's-Gravenhage: Nijgh & Van Ditmar 1989, p. 148-149.

14. Hoge Nederlandse belastingambtenaren werkten mee aan de herziening van het Nederlandse stelsel van belastingrecht, omdat dit verouderd was. Zij deelden niet de doelstellingen van de Duitse bezetter met de herziening van het belastingrecht, maar de bereidheid van de waarnemend secretaris-generaal van Financiën, H. Postma (1894-1962), om Duitse verlangens te honoreren had alles te maken met het feit dat hij zich al jarenlang had geërgerd aan het verouderde Nederlandse belastingstelsel. Zie P. Essers, *Belast verleden. Het Nederlandse belastingrecht onder nationaalsocialistisch regime*, Deventer: Kluwer 2012.

landse volk. Zij vonden met hun bezwaren en twijfels bij hun superieuren nauwelijks gehoor, evenmin kregen zij steun uit Londen. Het niet-gewilde gevolg van de Aanwijzingen was dat Joden nauwelijks bescherming genoten van de Nederlandse ambtenaren.<sup>15</sup>

Een derde reden was het efficiënte bezettingsbestuur. Daar waar de medewerking haperde, paste dit propaganda, misleiding, intimidatie en geweld toe om het door hem gewenste gedrag af te dwingen. Toen zich in juli 1942 nog geen twee derde van de Joden die waren opgeroepen voor transport naar Westerbork zich meldde, vulden de nazi's hun aantal door razzia's aan. Bovendien kwamen er speciale politie-eenheden van fanatieke, Nederlandse 'Jodenjagers'. De Duitsers veranderden hun deportatiestrategie: Joden hoefden zich niet langer te melden, zij werden thuis opgehaald.<sup>16</sup> Natuurlijk speelden verraad en nonchalance bij de Nederlanders. Verzet en onderduik kwamen bovendien laat op gang in Nederland. Zij werden bemoelijkd door de geografie van Nederland: veel open land, dichtbevolkt, in hoge mate verstedelijkt gebied en daardoor betrekkelijk weinig geschikte locaties voor de onderduik, ontsnapping naar veilige plaatsen was lastig, etc.<sup>17</sup>

De belangrijkste oorzaak waarom de nazi's in Nederland echter zo'n onevenredig groot aantal Joden hebben kunnen afvoeren en (doen) vermoorden, is – in de woorden van Romijn – 'de macht, de effectiviteit en de niets en niemand ontziende wreedheid van het bezettingsregime en zijn vervolgende instanties'. 'Meer dan elders in West-Europa slaagde in Nederland de SS erin zich grotendeels meester te maken van de zeggenschap over de Jodenvervolging en deze mensenjacht direct in zijn bevelsketen te integreren. De fanatiekste vervolgers hebben zich hier een grote handelingsvrijheid verworven en deze uitgebuit, met alle fatale consequenties van dien.'<sup>18</sup>

De moord op de meer dan 100 000 Nederlandse Joden is dus eerst en vooral toe te schrijven aan de SS, die in Nederland meer dan in andere West-Europese landen zich de vrijheid had weten te verschaffen het doel van de Duitse antisemitische politiek te verwezenlijken: de massavernietiging van het Joodse volk in Europa. De Nederlandse burgers waren over het algemeen gekant tegen de antisemitische maatregelen van de Duitsers en waren geschokt door de deportaties.<sup>19</sup> Dat de massale deportaties te wijten waren aan de onverschilligheid van de Nederlandse burgers, ligt daarom niet voor de hand. Wel waren de Nederlandse overheidsinstanties nauwelijks geneigd tot verzet en zij werkten soms wel erg gemakkelijk mee. Zij waren vaak een radertje in het Duitse apparaat. De Nederlandse regering in ballingschap had via

Radio Oranje sterker positie kunnen kiezen tegen de deportaties. Zij was door mededelingen van andere regeringen in ballingschap vrij gedetailleerd op de hoogte van het lot van de Joden in de Duitse concentratiekampen.<sup>20</sup>

CJ

15. Zie ook C.J.H. Jansen, 'De opstelling van Nederlandse juristen en ambtenaren tijdens en na de bezetting', *RMThemis* 2017, afl. 2, p. 77-78. Ik mis in het betoog van Romijn de rol die de Aanwijzingen speelden bij het doorwerken van de ambtenaren en daardoor bij de registratie en segregatie van de Joden.

16. Romijn 2017, p. 386.

17. Sommige Joden wilden niet onderduiken, uit Duitsland gevluchte Joden vaak wel. Zij hadden de meedogenloosheid van de nazi's meestal al aan den lijve ondervonden. Zie Peter Hein, *De onderduikers. Een verhaal van verraad, ontsnapping, wanhoop, honger en angst*, Amsterdam: Boekerij 2013, p. 57-58. 'Ik wist: overgave betekende onherroepelijk de dood. Zo zeker als wat.'

18. Romijn 2017, p. 405. Zie ook Van der Boom 2012, p. 14 en J.W. Griffioen & R. Zeller, *Jodenvervolging in Nederland, Frankrijk en België 1940-1945. Overeenkomsten, verschillen, oorzaken*, Amsterdam: Boom 2011, in het bijzonder hoofdstuk 16.

19. Van der Boom 2012, conclusie op p. 417: de afkeer van de door de bezetter opgedrongen anti-Joodse maatregelen was fel en algemeen.

20. M.E. Verburg, *Geschiedenis van het Ministerie van Justitie 1940-1945. Een departement in oorlogstijd*, Amsterdam: Boom 2016, p. 107 e.v. Thomas Mann sprak in zijn radiorede voor Duitsland al in januari 1942 over de moord op Joden. T. Lahme, *De familie Mann*, Amsterdam-Antwerpen: Arbeiderspers 2017, p. 248.